

ԳՈՀԱՐ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՆՈՐԱՅՐ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱՅՈՒ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Նորայր Բյուզանդացին (Ստեփան Գապեգյան-Միզմենյան) ծնվել է Կ. Պոլսում 1845 թվականին: Սկզբնական կրթությունն ստացել է Բերայի Մխիթարյան դպրոցում: 1854 թվականից ուսումը շարունակել է Սուրբ Ղազարի վանքում: 1866 թվականին ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա՝ ստանալով Հայր Հարություն Թերզոնց անունը:

1866-1868 թթ., որպես հայերենի և ֆրանսերենի ուսուցիչ, դասավանդել է Վենետիկի Ռաֆայելյան, ապա Քաղկեդոնի Մխիթարյան վարժարաններում: 1868-ին վարել է «Բազմավեպ»-ի տեսչությունը: 1868-69-ին եղել է վանքի մատենադարանապետի պաշտոնում: 1870-ին, հրաժարվելով հոգևորականի կոչումից, մեկնել է Փարիզ, ապա Կ. Պոլիս: Կ. Պոլսում զբաղվել է մանկավարժությամբ և բանասիրությամբ:

1881-ին անուսնացել է Եվեղիայի արքունիքի գլխավոր նկարչուհի Սեզմա Հակոբսոնի հետ և 1882-ին կնոջ հետ տեղափոխվել Ստոկհոլմ: Ստոկհոլմում Ն. Բյուզանդացին ապրել է ավելի քան քսան տարի:

Կտրված լինելով հայ մշակութային կենտրոններից, գտնվելով հայագիտական աշխատանքների համար «անլարմար վայր»-ում, ինչպես նաև նյութական սուղ ու ծանր պայմաններում, մեծանուն հայագետը աշխատել է ստեղծագործել է՝ գրելով արժեքավոր աշխատություններ ու հոդվածներ:

Կնոջ մահից հետո, 1903 թ., տեղափոխվել է Վենետիկ, որտեղ էլ ապրել է մինչև իր մահը՝ 1915 թվականը: 1924-ին անյունը Վենետիկից տեղափոխվել է Եվեղիա, ամփոփվել Ստոկհոլմի գերեզմանոցում, կնոջ կողքին:

Մեծավաստակ գիտնականն ապրել է 70 տարի, որից ավելի քան հիսունը նվիրել է հայոց լեզվի, հայ գրականության ու հայ մատենագրության ուսումնասիրության գործին, սակայն, ցավոք, նրա աշխատությունների մեծ մասը մնացել է անտիպ:

Մահվանից հետո Ն. Բյուզանդացու ժառանգությունը, համաձայն իր կտակի, հանձնվել է «Ֆրեդրիկա-Բրենդեր-Ֆորբուրգեռ» կանանց բարեգործական ընկերությանը՝ որի անդամն է եղել կինը՝ Սելմա Հակոբսոնը: Ընկերության կենտրոնը գտնվում էր Ստոկհոլմում: 1915-1922 թվականներին այն պահվել է այդ հաստատության նկուղներում: Անձնական գրադարանն ու ձեռագրերը 1923 թվականին տարվել է Գյոթեբորգ քաղաք, որտեղից էլ 1945-ին, հայագետ Ս. Լորենտս պահանջով, տեղափոխվել է Ուպսալա: Որոշ ժամանակ այնտեղ մնալուց հետո, նորից վերադարձվել է Գյոթեբորգ ու հանձնվել է քաղաքի համալսարանի կենտրոնական գրադարանին:

1982 թ. Մարտիրոս Մինասյանը, գործուղմամբ լինելով Գյոթեբորգի համալսարանի գրադարանում, ուսումնասիրել և մանրամասն ցուցակագրել է

* Մահվանից առաջ, Ն. Բյուզանդացու ֆրանսերեն լեզվով գրված կտակի համաձայն, ընկերությանն է հանձնվել անձնական գիտական գրադարանը՝ բաղկացած հայագիտության վերաբերյալ 1000-ից ավելի ընտիր հատորներից, ֆրանսերեն-հայերեն քառագրից եզգար օրինակ, իր քվեի ձեռագրերը և դրամագույն խաբուր տասը հազար շվեդական կրոնը («Բազմավեպ», 1983, էջ 48):

Բյուզանդացու ամբողջ դիվանը (Տե՛ս «Նորայր Բյուզանդացու դիվանի նյութերի ցանկ», «Բազմավեպ», 1983, էջ 62-96):

Ն. Բյուզանդացու դիվանում պահվող անտիպ ռազմաթիվ գործերի միկրոժապավեններից մի քանիսը գտնվում են Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի կենտրոնական գրադարանում, Անթիլիասի Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսարանում, Ժնևի վաղուզի Ղուկասյանց Եղբայրների հաստատության գրադարանում:

Մաշտոցյան Մատենադարանում է պահվում նաև «Նորայր Բյուզանդացի» արխիվ-նամականին:

Նամակները, որ ներկայացնում ենք հրատարակության, հասցեագրված են նշանավոր գիտնական Սո. Մալխասյանցին և պահվում են Մատենադարանի արխիվի համանուն ֆոնդում: Ներկայացնում ենք Մալխասյանցին ուղղված այն նամակները, որոնք անձնական բնույթի լինելուց առավել պատմա-բանասիրական առանձին առանձին փոքրիկ դիտարկումներ են:

Սույն վավերագրերը բովանդակում են տեղեկություններ մեծատաղանդ գիտնականի կենսագրության, կարևորվելով նաև նրանցում արձարծված հայագիտական հարցերի տեսանկյունից:

Ստորագրում. 8 ապրիլ 1888

Մեծապատիւ Տէր

Տէր Ստեփան Մալխասեանց.

Ձեր փետրուար 25-ի (հ. տ.)^{*} պատուական նամակն՝ ֆան զսովորականն վեց օր անագան էեաս առ իս ի 19 մարտի, պատճառաւ յորդառառ ձեանց:

Յոյժ շնորհակալ եմ անշափ ազնուութեանդ՝ որով կը ըստեմանիք դատել զՔննաւերն¹, իցիւ դիւրութիւն ունենայի յաճախագոյն երատարակելոյ գիմ ուսումնասիրութիւնս: Սիրելի է ինձ Ստեփան, վասն զի խաղաղ եւ հանդարտ քաղաք մի է. քայց կը պարտաւորիմ խոստովանել թէ Հայ լեզուի և գրականութեան համար աշխատելոյ կարի անյարմար վայր է, եւտի հայութեան ամէն կեդրոններէ:

Յուսամ ընթերցայի վերջապէս գիմ Տեղեկութիւնս յԱտղիկ. կը փափագիմ լսել զկարծիւդ: Ունիմ ինչ ինչ նոր հաղորդել առ Ձեզ յայլում նուագի: Ձեռագրին Ոոռ վարեցէ՛ք (երես 238) բառերուն համար պիտի ըսեմ Ձեզ թէ ես ինչ կը հասկնամ, եւ պիտի խնդրեմ որ օգնէք ինձ՝ դիմելով առ Յոյն մէն քահանայ Պետերբուրգի, զի յունական եկեղեցւոյ սովորութեան ակնարկութիւն մը կը թուի ինձ այդ: Գեղեցիկ մտածութիւն եւ Ձերն՝ իւրաքանչիւր՝ հայ պատմագրի կցել նաեւ զծամանակին աշխարհացոյց քարտէ (Յառաջարան, ԽԲ), առ մոռացութեան չյիշեցի ես զայն լիմ Նախնիք յօդուածի² (Ա. պրակ «Քննաւերի»), զի միշտ իմ փափագս եղած է այդ աշխարհացոյցն, առանց որոյ Բիւզանդ., Նիլշէ, Փարսեցի, Խորենացի չեն կրնար հասկացուիլ: Կարի իրաւացի է նոյնպէս յանդիմանել Ձեր գրագմայատիկ սխալս Դիւլօրիէի³ (յերես ԻԹ-ԼԱ). Dulaurier, Langlois, Felix Néve մի քանի գլխի անհմուտ մարդիկ են, եւ աւագ մեզ, որ Գուշմիտի⁴ նման բնադատօք Լանկլուայի⁵ թարգմանութենէն կը դատեն զԽորենացի: Նուապար փաշա⁶ կ'երեսի թէ ծով նետելու դրամ ունէր, որ յանձն առած է հոգալ զծախս Լանկլուայի կրկին

* Հին տոմարով (խմբ.):

հատորաց, երբ յամին 1877 ի Պարլիս քաղաքի թուղթ գրեցի առ Նուպար վաշա, (որ եւ ինքն ի Պարիս կը գտնուէր յայնմ ժամանակի), խնդրելով որ ինձ յանձնէ զշարունակութիւն գործոյն Լաւկլուայի, եւ ոչ պատասխանելոյ արժանի եղայ ի վաշայէն, անշուշտ քախտախնայի կամ մուրացկան ոմն կարծեց զիս: Լուսահոգի Իզմիրեանցն⁷ արդարեւ չնաշխարհիկ մարդ մ'էր որ կը քաջալերէր դրամով զհամազգի քանասէրս. իբրեւ քարեքարեալ՝ ես եւս կամակար կը ստորագրեմ Ձեր Յառաջարանին խօ - խն երեսաց, որ արժանաւոր դամբանական ճերբող եմ ալնայիսւոյ Առն: Աստուած յարուցանէ մեզ ի Ռուսաստանէ Իզմիրեանցի հոգեով եւ սրտով քարեքարեան, ի Ռուսաստանէ կ'ըսեմ, զի ի Տանկաստանէ վաղուց յուսահատեալ եմ:

Փափագելի էր ինձ *Բնասէրի* ծաւալումն առ Ռուսաստանի հայս. քայց չգիտեմ թէ առ ով պէտք է դիմեմ: Յառաջ քան զամս ինն փորձեցի ի Կ. Պօլսէ թղթակցիլ ընդ ումեմն գրավանառի Տփղիսաց Գաղղիներէն-Հայերէն քառարանին վանաումանն համար, քայց պատասխան չընկալայ: Անշուշտ լաւ է ըստ Ձեր խորհրդոյ յայտարարութիւններ հրատարակել ի լրագիրս Ռուսաստանի եւ գրոց պահեստ ունենալ Ձեր երկրին մէջ. քայց ես բոլորովին անծանօթ եմ, եւ լրագիրք եւ գրավանառք աշխարհիդ նոյնպէս անծանօթ եմ ինձ: Եթէ Դուք, Մեծապատիւ Տէր, նախապահի ցուցանէք ինձ, երախտագիտութեամբ կ'ընդունիմ զՁեր օգնութիւն: *Բնասէրի* գինն (5 դահեկան)⁸ է 50 կոպեկ. *Բառաբնութեան*⁹ գինն (12 դահեկան) է 1 ռուբլի 20 կոպեկ:

Կրնա՞ք ըսել ինձ թէ ուր պէտք է դիմեմ առ ի ստանալ զՊատմութիւն Մովսէսի Կաղանկատուացոյ, տպ. Հմին, Մոսկուա, 1860, եւ զՊատմութիւն Միխթարայ Ալրիվանցեւոյ, տպ. Հմին, Մոսկուա, 1860:

Կը խնդրեմ որ շնորհ ընեմ յդիլ ինձ զՁեր լուսանկար, եւ (եթէ ունիք) գլուսանկար հանգուցեալ Տ. Յովսէփայ Իզմիրեանց: Քանի մի օրէն կը յղեմ Ձեզ զիմս, զոր խնդրեմ ընդունեցէք իբր գրաւակոն իմ քարեկամութեան եւ անկեղծ յարգանաց, որովք մնամ Մեծապատիւ Տեառնդ եւ հմուտ եղբայրակցիդ.

Խոնարհ ծառայ
Նորայր Ն. Բիւզանդացի

Neandre de Byzance Norayr
15, Fredsgatau
Stockholm (Suedé)

Ատոհեով, 15, Fredsgatan
3 մայիս 1888

Մեծապատիւ եւ Սիրելի Բարեկամ
Տէր Ատեփան Մալխասեանց,

Ընկալայ հիմզ աւուրք յառաջ զՁեր *յանձնարարեալ* նամակն ապրիլ 12 (հ. տ.) թուականաւ, եւ կը փութամ մատուցանել Ձեզ զիմ շնորհակալութիւնս վասն լուսանկարի հանգուցեալ Տ. Յովսէփայ Իզմիրեանց, զոր եանեցաք ստանալ ինձ համար ի նորա ազգականաց: Մեծաւ խնամով պիտի պահեմ զայդ կենդանագիր՝ իբրեւ անգուգական քարեքարի Հայ գրագիտաց: Տ. Իզմիրեանցի դէմքն յայտարար է նորա քարի սրտին:

Կը ցաւիք, Մեծապատիւ Տէր. թէ ինչու երբէք տարի յառաջ չհրատարակուեցան իմ Տեղեկութիւնքս ի Ստ. Ասողիկ: Ես եւս մեծապէս կը ցաւիմ թէ ինչու այսչափ անգամ ծանօթացայ բոլորով՝ Ձեզ եւ վսեմ. Տ. Կ. Եղեանցի մեծան ազնիւ անձանց: Ճշմարիտ րախտ մ'եղաւ ինձ՝ մեր հռչակաւոր Յ. Ալվազովսեան¹⁰ անցեալ տարի ի Ստոֆեովմ գալուստն. նա քաջալերեց զիս գրել առ Տ. Եղեանց, եւ յոյժ ուրախ եմ, որ թէ Տ. Եղեանց եւ թէ Դուք՝ իսկ եւ իսկ շնորհեցիք ինձ գծեր քարեկամութիւն եւ յօժարեցաք ձեռն կարկառել առ իս: Ձեր բարձր համարումն, զոր արդ կը վայելեմ առանել քան զիմ արժանաւորութիւն, կը խրախուսէ զիս ի ներկայիս, եւ յուսով կը լնու ապագային համար:

Տեղեկութիւնքն ի Ստ. Ասողիկ¹¹, ինչպէս գրեցի առ Տ. Եղեանց, կրնան հրատարակուիլ որ լրագրի կամ հանդիսի մէջ որ հաճելի է վսեմ. նուիրատուին: Դիտեցիք անշուշտ, Մեծապատիւ Տէր, որ ուրեք ուրեք երկրաշառհար խօսած եմ. ահա այս երկրաշառհար համար մասնաւորապէս կը խնդրեմ զօգնութիւն Ձեր եւ Տ. Եղեանցի, զի ինձ անհնարին է իմ թերակատար գիտութեամբս եւ անբաւական միջոցներովս սլարգել զամենայն դժուարութիւնս՝ որ կը գտնուի թէ յԱսողիկ եւ թէ յայլ մատենագրութիւնս նախնեաց: Դուք նմուշ էք ոչ միայն ուսեւերէն լեզուի, յորում կան շատ գիտնական հրատարակութիւնք, այլ եւ գերմաներէնի, որ նոյնագոյն է ամենագոյն հնախօսական մատենաներով. ինձ գաղղիներէն լեզուն միայն ծանօթ է, եւ դժբախտաբար շատ եւ շատ անգամ կը պատահի, որ երբ գաղղիացի ենդիցակ մի կը խնդրեմ յԱրքունի Մատենադարանէ Ստոֆեովմի, պատասխան կը լսեմ *Finnes est!* (այսինքն Ոչ գտանք): Թող զիմ սեպիական մատենադարանիս հայերէն զրոց սակաւաւորութիւնն եւ մանաւանդ գծեռագրաց ի սպառ անչփութիւնք՝ որ մեծ, ամենամեծ գրկում է ինձ: Ահա թէ ինչ ըսել կ'ուզեմ իմ թերակատար գիտութեամբս եւ անբաւական միջոցներովս:

Առնունք այժմ զիմ Տեղեկութիւնս, թիւ 3, կը փափագիմ ուսանել թէ որու որդին էր Գարեհ Գ Կողոման: Եւսերեայ ըսելէն «Դարեհ Արշամայ (Արշասայ)», չեւտելիք թէ Դարեհ էր որդի Արշամայ, ինչպէս եսականած է Աւգերեան. «*Darius Arsami fitius*». Եւսերեայ խօսքն կրնայ նշանակել նաեւ «Դարեհ Արշամայ յարորդ»: - Թիւ 7. Է. Ղ. Ալիշան (Վարդան Արեւելցի, Պատմ. երես 31) եւ Տ. Ա. Մ. Գարագաշեան (Քննական պատմ. Հայոց, երես 251, 252) չեն ընդունիր զվրաց ծագումն յԵրեքեացունց (ի Ապամիացունց): Կը փափագիմ ուսանել թէ ինչ են գերմանացի գիտնոց կարծիք գծագմանէն վրաց: - Թիւ 11. *Ներքեան, Ներքիտն*. Կը խնդրեմ որ հանիք քննել զանուկն յԻնճիճեանցի Ատորագրութիւնն Հայաստանի (իմ Ինճիճեանս, ինչպէս նաեւ Զամչեանս, արգելեալ կը մնայ ի Կ. Պօլիս ի պատճառս թուրք Դրաֆնութեան): Նոյնպէս թիւ 12. Զիթառին կամ Կթոնն անուան համար կը փափագիմ գիտել զկարծիս եւ գտեղեկութիւնս Ինճիճեանցի: - Թիւ 17. «Գանի» են նշանակութիւնք արաբերէն *գահիտ* քառի: Ի Տանկերէն-Հայերէն քառարանի Միխիթանեան Վիեննայ այս քառը կը մեկնուի, 1. Ուժեղ, քաջ. 2. Արեղայ, հզնաւոր, միանձն, կրօնաւոր, անպատական. 3. Պարկեշտ, ժուժկալ, քարեպաշտ, աստուածապաշտ: Իսկ կամաւոր *գիմուոր* նշանակութիւնք, զոր տուած են հրատարակիչք Միխայելի Աստուրոյ, չիք ի Բառարանին Վիեննացունց: Ինձ թուի այժմ թէ գահիտներն էին մահմետական կրօնաւորք՝ որ Արաբացի զօրաց քանակներու կ'ընկերացային առ ի քաջալերել զգիմուորս, թերեւս եւ ի պատերազմիլ. կը հանիք քննել եւ ստուգել գայս յԱրաբացի պատմագրաց: Նոյնպէս *Մուղրիներն*, թիւ 21, (գորս *Dulaurier* վրիպակաւ Մարիտանացիս, *Magretins* կ'իմացայ) թուին ինձ մահմետական կարդացողք՝ որ կ'ընկերացային Արաբացի զօրաց. տե՛ս զյաջորդ վկայութիւնք. «Աղօթաւոյժօք իւրեանց, զոր մուղրի անուանեն». Կիրակոս Պատմ. 92 (տպ. Ս. Ղազարեւ) - «եւք մուղրի

դեմիւ»։ անդ 202: Ն. Ղ. Ալիշան յերկրորդ վկայութիւնդ կը դնէ զարարացի բռնն եւ կը մեկնէ «կարդացող կամ ուսուցիչ»։ կը խնդրեմ որ ըսէ՛ք ինձ քէ ինչ է քնիկ ընթերցումն արարացի քաղիդ, *mauxri? mauxri?* Մուղրի սնվին նշանակութեամբ կայ եւ ի Միխայիլ Աստրի. 372, որ նոյնպէս սխալ կը մեկնուի Մարիտանացի։- Մուկրի կայ նաեւ ի վարդանայ Պատմութեան, 127 (տպ. Ա. Ղազարու), գոր Միխայիլի Աստրույ հրատարակիչք աստ եւս սխալ կը մեկնեն Մուղրի արարք, 446: - Եթէ ունի՛ք զՊարսկերէն-Հայերէն Բառարանն Գեորգայ Տէր Յովնաննիսեան (տպ. Կ. Պօլյա), կը խնդրեմ որ օրինակէ՛ք ինձ համար *փուլուն* քառի համար տուած մեկնութիւնը (թիւ 20):- Կը տեսնէ՛ք, Մեծապատիւ Տէր. թէ որչափ պէտս ունիմ իբրեւ զՁեզ քննող եւ կրկնող մատենայած բանասիրաց քազում ինչ կը պակասէ ինձ աստ ի Ստոֆիլով, քայց եթէ քարեհանիք շնորհիւ ինձ զՁեր գործակցութիւն, ոչ սակաւ պիտի մխիթարուիմ, զի իմ աշխատութիւնք կատարելագոյն ձեւ պիտի առնուն:

Ջատ թղթոյ վերայ գրեցի Ձեզ քանի մի նոր Տեղեկութիւնս յԱստղիկ:

Յոյժ շնորհակալ եմ Ձեզ զի *Նախնիք* մատենի հրատարակութեան կը փափագի՛ք եւ զսրբագրութիւն թերթիցն այնպիսի ազնուութեամբ ստանձնել կը յօժարի՛ք: Այժմ իմ բոլոր ժամանակս նուիրեալ է Կորեան Պատմութեան, գոր կը ջանամ աւարտել *ցճոստոս ամիս եւ յղիւ առ վսեմ. Տ. Եզեանց. երախտագիտութեամբ կ'ընդունիմ՝* եթէ հանի՛ք սրբագրել զթերթս Կորեան¹², զի Աստղկան տպագիրդ անսխալ է, եւ այս կը ցուցանէ թէ, որպիսի մտադրութեամբ եւ խնամով աշխատած է՛ք. պէտք է որ յայսմ մասին եւս խնդակցիմ Ձեզ: Իսկ *ճախնիք*¹³ է գործ երկայն. չկարեմ ասել թէ երբ կրնայ պատրաստ ըլլալ ի հրատարակութիւն. հազարաւոր Տեղեկութիւնք, Դիտողութիւնք եւ Ուղղութիւնք կան յայսմ մատենի. Թ. Արծրունույ Պատմութեան¹⁴ ունէ՛ք քազում Ուղղութիւններ, գորս մտադիրը կը խաղորդէի Տ. Պատկանեան¹⁵ Ուսուցչապետին, եթէ գիտնայի որ նոր տպագրութիւն մի կը պատրաստէ:

Մասնաւոր շնորհակալութիւն կը յայտնեմ Ձեզ եւ անոր համար որ կը հանի՛ք ծաւալել զ*Ջննատէրն զԲառաքնութիւն* ի Ռուսաստան: Խնդրեմ ըսէ՛ք ինձ թէ ունի՞՞ք զիմ Գաղղիներէն-Հայերէն բառարանը:- Կը նանաչէ՛ք արդեօք զՄանուչարեան ընտանիս (ի Տփղիս ?), եւ կրնա՞ք ըսել քէ ո՞ր է այժմ Տ. Մկրտիչ Մանուչարեան, որ իրաւագիտութիւն կ'ուսանէր ի Geneve (Suisse) երկու տարի յառաջ: - Տ. Մկրտիչ էմի՛ն¹⁶ չպարտէր վշտանալ ի Ձեր դիտողութեանց. Նախնեաց մատեններն այնպիսի քանձոր մթով պատեալ կը մնան ցարդ ի քազում տեղիս, որ քանասերք պէտք է ուրախանան երբ նորանոր քննութեամբք կը փարատի մասն ինչ յայդ մթութենէ: Ես ոչ միայն կ'ուրախանամ, այլ եւ մեծապէս շնորհակալ կ'ըլլամ անոնց՝ որ զիմ չհասկացածն կը մեկնեն եւ կը լուսաւորեն:

Մատուցանելով Մեծապատիւ Տեառնդ զիմ անկեղծ բարեկամութեան հաւաստիս, մնամ յարգանքօք

Ձերդ

Նորայր Ն. Բիւզանդացի

Յաւելուած
ի Տեղեկութիւնս Աստղկան

1. «Տէր Քրիստափոր... ի գեղջէն Տիրառնոյ», երես 81:

- Ի Յանկի Անուանց դնի ուղղական *Տիրառնոն*, այլ կարծեմ պիտի *Տիրառիճ*, որպէս ունի Յոնան կաթողիկոս. «Ի *Տիրառիճ* գեղջէ», երես 37 (տպ.

էմից): Տե՛ս եւ Բագայառից, Խաղտոյառից, Կուկայառից, Զիքառից (կամ Լիթառից, Մկնառից, եւ այլն):

2. «Քրիստոսն քո եւ աշակերտքն քոն զգծուծն եւ զչնչին *պատուիրեցին*», երես 104:

= Լաւ եւս թուի իցծ *պատուեցին*: «Քրիստոսն ձեր զպարկեշտ եւ զչնչին զգեստ *պատուեաց*, եւ զնոյն արարից աշակերտք քոն»։ Յոհ. Կթ. 58. «Զաղփատութիւն եւ զգծութիւն առաւել *մեծարեմ* քան զմեծութիւն եւ զփարթամութիւն»։ Կիր. Գանձակ. 37 (տպ. Ա. Ղազարու):

3. «Քանզի «Հաւատք յայժմու ժամանակիս լրումն քանին է», *ասէ զոր ասացն*», երես 227:

= Լաւ եւս է Զեռագրին ընթերցուած ասէ որ ասացն: «Ճանցք գարշեցուցանեն զիւդ, *ասէ՛ որ ասացն*»։ Գր. Նազիանգացի, Առ որս. ԺԳ (տե՛ս *Ասեմ* ի Նոր Հայկազեանց, երես 313, սիւնակ Գ):

4. Զերես 238, տող 4-12, թուի այսպէս ընթեռնելի. «Որովհետեւ ոչ համարիք սրբութիւն, ընդէ՞ր եւ դուք մկրտիք կամ ընկզմիք: Ընդէ՞ր եւ զխորհրդեան քածակն ձեր մկրտէք ջրով կամ ապակեմէք, եթէ մկրտութիւնդ ոչ է սրբութիւն: Ընդէ՞ր ոռն վարիցէք ընդ անուքս խաչին, զոր դրոշմէք, որպէս եւ առնէք իսկ, եւ յորժամ գերախալսն ձեր քրիստոնեայս կամեցիք առնել, (ընդէ՞ր) փոխանակ ջրոյն մկրտելոյ՝ (ոչ) նոյնպէս առնեցէք, զի ասացից ինչ ծաղրականս, այլ եւ ամօթալիս: Ընդէ՞ր եւ զխորհրդական քածակն ձեր մկրտէք ջրով» եւ այլն:

Ոռն նշանակէ աստ գաղղիներէն coin, որ առ մեզ ասի մա եւ Սեպ կամ երիթ. *Ոռն* վարել է գաղղիներէն Enfoncer ստcoin. այս ստոյգ է ամենեւին: Մնայ մեկնել զբառսն *անուքս խաչին* (կամ ըստ տպագրին *անօքս խաչին*): Ո՞ր վարէին Յոյնք զայդ *Ոռն*. զի՞նչ են *անուքք* (կամ *անօքք*) *խաչին*: Աւցում զխաչն:

իցէ՞ արդեօք Յունաց սովորութիւն վարել ոռունս (enfoncer des coins) յանուքս, այսինքն յանկիւնս, խաչին, այսպէս,

եւ դրոշմել, այսինքն մկրտել, գոռունսն:

Եթէ չիք Յունաց այսպիսի սովորութիւն, *խաչին* ուղղելի՞ իցէ խաչին. այլ զի՞նչ նշանակէ յայնժամ *անօք* քառն:

Զի արդ եւ իցէ, իաչիկ Կաթողիկոսի միտք այս են. «Ընդէ՞ր փոխանակ ջրով մկրտելոյ գերախալսն ձեր – զի ասացից ինչ ծաղրականս, այլ եւ ամօթալիս – ընդէ՞ր ոչ վարիցէք, ընդ նստատեղիս՝ նոցա զոռունս, որպէս սովոր էք վարել ոռունս ընդ *անուքս* (*անօքս*) *խաչին*»:

Ոռն, յոգնակի *Ոռունք*, իբր գղ. coin, չիք ի Նոր Հայկազեանց. այլ կայ ի Բարսղի վեցօրեա, Ե. 97, երկիցս, ուր վրիպակաւ գրի *Ոռն* – կայ եւ յԱգաթանգեղոս, 94, Ա տպ. ուր նոյնպէս վրիպակաւ գրի *Ոռունս* փոխանակ

* Զայս ակնարկէ իաչիկ Կթ. ծաղրական, այլ եւ ամօթալի *ասելով*:

Որունս, եւ զոր սխալ միկնէ Նոր Հայկազեանն ի բառն *Ոռն* - կայ եւ ի Գեորգեայ Պիսիդիայ Վեցօրէս (սնտլսլ), ուր գրիւ ելիցս *Ոռն*:

5. «Եւ կանոնական սանտանն արտաբոյ եկեղեցւոյ իրամայէ առնել գայնախիսն ընդ *այնախիսն* իսմարեալ»։ Երես 239:

- Թուի գրելի: *այրասպանն*:

Ստոփուլմ, 3 մայիս 1888

Նորայր Ն. Բիւզանդացի

Ստոփուլմ, 15, Fredsgatan

29 սեպտտոս 1889

Մեծաստտիւլ

Տէր Ստ. Մալխասեանց,

Ի սկիզբն ամսոյս ցլտառութեամբ հիւանդացայ եւ 15 օր յանկողնի մնացի: Այժմ փոքր ի շատե կազդուրեալ լինելով, կը պատասխանեմ Ձեր 10/22 յուլիս բուականաւ նամակին:

Հ. Արսէն Բագրատունւոյ¹⁷ *Երկնէր երկինի* կարգաւորութիւնն այս է.

Երկնէր երկին եւ երկիր, երկնէր եւ ծիրանի ծով.

Երկն ի ծովուն ունէր՝ ըզկարմրիկ եղեգնիկն

Ընդ եղեգան փող՝ ծուխ ելանէր,

Ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր.

Եւ ի բոցոյն՝ պատանելիկ՝ վազէր, նա հուր՝ հեյ ունէր.

Ապա թէ բոց՝ ունէր մորուս,

Ու աչկունքն էին՝ արեգակունք:

(Բերականութիւն Գաղղլական¹⁸, Երես 580, թիւ 23):

Ըստ այսմ Բագրատունին գեետեւեալ չափսդ կու տայ երգոյս.

Ա տող 4 - 3 - 4 - 3.

Բ տող 6 - 6

Գ եւ Դ տող 4 - 4

Ե տող 4 - 4 - 4 - 3

Ձ եւ է տող 4 - 4.

Իսկ ի նմին Բերականութեան, յերես 539, Բագրատունին կը գրէ.

«Սակայն եւ այս տեղաչափութիւն տակաւին անկատար էր եւ անպանոյն, որպէս յայտնագոյնս աւանդեն Կուլիմտիլիանոս եւ Կիկեբոն, որոց յետինդ առաւել իմն գինարական փերթութենէն հաստատե զնոյն, եւ մինչեւ յաւուրս իւր, ասէ, գտանել ի չափաբերութիւնս յարեանց տաղս յինչ, որոց ոչ երեսին յինչ ոտք եւ ձեռք են անդամք, եւ ոչինչ ընդհատ են յարձակ շարագրածոյ՝ առանց մերձ կալոյ գործիւսկան նուագարանաց եւ գուսանաց: Այսմ օրինակ ունիմք եւ ի մեզ գեմագոյնն ի բանաւոր երգարանաց մերոց, *Գերկնէր երկինն* աւանդեալ ի Խորենացւոյն, որոյ եւ խորիրն բացերեւակի ի յայտ գայ ի բաղդատեւն զնոյն ընդ յետնագոյն տաղի

Գողթնացի երգարանից՝ *Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս*, գոր բերէ նոյն խորհնացին»:

Ի *Բազմավիպի* 1850, երես 359 (որ սխալմամբ եղեալ է 343 երկրորդ անգամ) և տողն այսպէս է.

Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ

Նա հուր հեր ունէր:

Ի փոքրադիւր խորհնացին, տպ. Ս. Ղազարու, 1881, երես 128, եղեալ է. «Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր, նա հուր հեր ունէր. (այսպ թէ) բոց ունէր մուրտուս», եւ այլն: Բայց ներքի չէ այսու օրինակաւ Նախնեաց գիրս երատարակել. ի՞նչ է փակագիծդ. հրատարակիչն աւելո՞րդ կը համարի զայդ երկու բառսդ *այսպ թէ*. Թէ կ'ուզէ ըսել արդեօք որ ի ձեռագիրս ինչ կը պակասին այդոքիկ: Ես կախարդութեամբ կը յաջողիմ հասկանալ զբազում տեղիս ի Մխիթարեանց հրատարակեալ նախնեաց մատենագրութեանց. բայց կը խոստովանիմ որ կախարդութիւնն չօգնեց ինձ առ իմանալ զճանակութիւն փակագծիդ *:

Ստոկհոլմ, 15, Fredsgatan

1 Ապրիլ 1893

Մեծապատիւ

Տէր Ստ. Մալխասեանց.

Ձեր յանձնարարեալ թուղթն 28 Փետր. /10 Մարտի թուով հեաս առ իս ի 27 Մարտի, Պետերբուրգի նաճապարհաւ: Ընդունեցայ հետգհետէ զՁեր պատուական նուէրսն Գրաբարի եռլովում, Գրաբարի համաձայնութիւն, Մակբեր եւ Խորհնացւոյ նոր աղբիւրը, որոց համար մեծապէս շնորհակալ եմ: Իմ լուսեանս մի միայն պատնառն էր Ձեր հասցէին անգիտութիւնս:

Քննասէրի Բ պրակաւ ես վաղ հրատարակեցի զայն կարծիս՝ թէ Մ. Խորհնացւոյ *Պատմութիւնն* գրեալ է ի վերջին ամս և դարու, եւ յառաջ քան զկարիէրի¹⁵ յողուածն՝ նորանոր բնութեամբք հասած էի այն որոշման որ աւելի հաւանականութեամբ Խորհնացւոյ *Պատմութիւնն* 2 դարու առաջին տարիներէն է: Ոչ ոք կարեւորութիւն տուաւ *Քննասէրի* մէջ գրածներուս, եւ բանասիրաց մտքերն սկսան զբաղիլ Խորհնացւոյ *Պատմութեան* յօդմամանն թուականին կարեւոր խնդրով՝ երբ Կարիէրի յողուածն երատարակեցաւ²⁰: Ապահով եմ որ հազարաւոր հալ ձեռագիրս բովանդակող մատենադարանաց մէջ կը գտնուին այնպիսի յիշատակարանք, որ նպաստաւոր են իմ կարծեաց, բայց Աւետարանն գեղեցկապէս ըսած է. «Դուք ոչ մտանէք, եւ որ մտանելոցն եմ՝ արգելուէք»:

Ըստ իս *Սնդրեստրոսի Վարքն* կապ չունի Սոկրատայ *Եկեղեցական Պատմութեան* հետ: *Սնդրեստրոսի Վարքուց* եւ Խորհնացւոյ *Պատմութեան* նշանաբանութիւնն կը ցուցանէ թէ առաջինն թարգմանեալ էր *առ Խորհնացւով*. Կ'ըսէի նաեւ ի *Ձմիւն իսկ ի Խորհնացւոյ* եթէ ծանօթ ըլլային ինձ *Սնդրեստրոսի Վարքուց* ամենայն ձեռագիրք: Այս յայտնի է թէ Սոկրատայ *Եկեղեցականին* - կրկին թարգմանութիւնք կը գտնուին. կա՞ն նաեւ կրկին թարգմանութիւնք *Սնդրեստրոսի Վարքուց*, ոչ ինչ գիտեմ, եւ վասն այսորիկ ոչ ինչ կտրեմ ասել հաւաստեալ:

* Նամակի շարունակութիւնը չենք հրատարակում, քանի որ գուտ անձնական է (խմբ.):

Կը գրե՛ք թէ յԱ եւ յԲ պրակաց *Քննասէրի* 8 օրինակ վաճառեալ են ըստ ամենայնի, եւ թէ ունիմ Ձեր փո՛ղ զուտ 3 ռուբլի եւ 20 կոպեկ: Հանեցէ՛ք խնդրեմ գումարեդ զգի՛ն Մխ. Այրիվանցեւոյ (տպ. էմիցեան) զոր կը պարտիմ Ձեզ. հանեցէ՛ք նոյնպէս զթոթատարի ծախս *Քննասիրի* ի Պետերբուրգէ ի Տփղիս, եւ ի Տփղրսէ ի Ստոքհոլմ, եւ հանեցէ՛ք յղել առ իս զմնացեալ 36 օրինակս, եւ զմնացեալ փողն, (եթէ կայ 1 ռուբլիանոց թղթադրամ եւ եթէ կարելի է յղել առ իս ներփակեալ ի նամակի, յանձնարարելով):

Այժմ կ'աշխատիմ իմ *Կորին վարդապետ եւ Թարգմանութիւնը*²¹ իւր ընդարձակ գործով, զոր կը յուսամ աւարտել այս ամառ: Կը փափագէի որ Տփղրսի Հրատարակչական ընկերութիւնն յառաջ քան զերատարակել զիմ Տեղեկութիւնս յԱսողիկ՝ հարցանէր զիմ հանութիւն. Մոսկուայի տպագիրն լի է անհեթեթ սխալներով, եւ կը ցաւիմ եթէ նոյնութեամբ հրատարակեալ է ի Տփղիս: Ես փող մի շահ չունիմ ի հրատարակութենէդ Տփղրսի. բայց եթէ չափազանց չէ պահանջումս՝ կը խնդրեմ որ գտնէ 2 օրինակ ձրի յղեն ինձ:

Յղեցի Ձեզ ընդ թղթոյս օրինակ մի յիմ գրութենէն De l'Urgence d'une edition critique des textes armenienes.

Խորին յարգանքով մնամ

Խոնարհ ծառայ
Նորայր Ն. Բիւզանդացի

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Քննասէր. ինքնագրութիւնք Նորայրի», պրակ Ա, էջ 64, Ստոկհոլմ, 1887 թ., 15 մայիսի: Պրակ Բ, էջ 64, Ստոկհոլմ, 1887 թ. 3 դեկտեմբեր:

2. «Նախնիք» հոդված. «Քննասէր. ինքնագրութիւնք Նորայրի», պրակ Ա, էջ 4-8:

3. Էդուարդ (Ժան Պոլ) Դյուլոբիե (1807-1881), ֆրանսիացի հայագետ: Զբաղվել է հայ մատենագիրների երկերի ուսումնասիրությամբ ու թարգմանությամբ, հրատարակել է հայոց պատմությանը վերաբերող ուսումնասիրություններ:

4. Ալֆրեդ Գուտշմիդ (1831-1889), գերմանացի արևելագետ, հայագետ: Մայրահեղ բնագիտական վերաբերմունք է ցուցաբերել Խորենացու հանդեպ:

5. Վիկտոր Լանգլուա (1829-1889), ֆրանսիացի պատմաբան, հայագետ, արևելագետ: Թարգմանել է երկու հատորով հրատարակել է հայ պատմիչներից մի քանիսի (Փավստոս Բյուզանդ, Կորյուն, Մովսես Խորենացի և այլն) երկերը:

6. Նուբար փաշա Նուբարյան (1825-1899), եգիպտահայ պետական գործիչ: Զբաղվել է հայ ժողովրդի ինչպես բաղաձայն, այնպես էլ մշակութային և լուսավորությամբ հարցերով: Կազմակերպել է հայ մատենագիրների ֆրանսերեն թարգմանությունն ու հրապարակումը:

7. Հովսեփ Իգմիրյան Ղզրաբեցի, մահացել է 1883 թ.: Հիմնավորել է հայագետներին, աշակցել հայ մատենագիրների հրատարակման գործին: Մրցանակ (Իզմիրյան մրցանակ) է շնորհել Էնդինակներին՝ լավագույն աշխատությունների համար: Տե՛ս «Արարատ», 1875, էջ 114-115, 149-152, 1887 թ., էջ 376, 416-424, 506, 1888, էջ 721-722, 1889, էջ 661-668, 1892, էջ 240-250, 1903, էջ 720-723, 1904, էջ 225-226, 1906, էջ 372, 1913, էջ 680:

8. Դահեկյան, կշռի և ոսկե դրամի միավոր: Դահեկյանի արժեքը որոշվել է ոսկու և արծաթի որոշակի հարաբերությամբ 13: 1, 14: 1, 15: 1, 13, 9: 1, 14, 4: 1:

9. «Հայկական բառաֆոնետիկոն. ուղղութիւնք ընթերցուածոյ մատենագրութեանց նախնեաց եւ շարունակութեան բառից ինչ», Կ. Պոլիս, 1980, ուրածալ, 128 էջ: Այս աշխատութեան համար Ն. Բյուզանդացին ստացել է 500 ֆր. Իվախրյան մրցանակից:

10. Հովհաննես Այվազովսկի (1817-1900, աշխարհահեռակ ծովանկարիչ:

11. «Տեղեկությունք Ի գիրս Պատմութեան Ստեփանոսի Տարօնացւոյ Ասողիկ Լոյսեցեոյ», «Հանդէս գրականական եւ պատմական», Մոսկվա, 1989, էջ 291-332:

12. Տե՛ս ծանոթագրութ՝յուն 27:

13. «Նախնիք» աշխատությունը լույս է տեսել Ն. Բյուզանդացու մահվանից 81 տարի հետո՝ 1998 թ. Ժնևում, հրատարակել է Մատթիոսյան Մինասյանը:

14. Խոսքը վերաբերում է ՔՐՈՃԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԻ ԽՈՅ ԾԱԽՆԵԱԳ ԲՆԱԳՐԱԳ: Ա. ԹՈՎՄԱ ԱՐԺՐՈՆԻ ԵՆ ԱՄԱՆՈՒՆ ԱՐԺՐՈՆԻ ԵՐԿՈՒ ԱՅԼԻԱՅԼ ՍԿԱՄԱԳԻՐԲ ԵՃՔ ԻՈՂՎԱԾԻՆ, ՕՐ ՍԿԱԳՐՈՒԷ Է ՔԱԳՄԱՎԷՒՅՔ-ՈՒՄ, ԽԵՍ՝ 1905, 5, էջ 227-231, 6, էջ 263-271, 7-8, էջ 329-337, 9, էջ 398-407, 10, էջ 464-476:

15. Քերտվեհ Պետրոսի Պատկանյան (1833-1889), արևելագետ, աղբյուրագետ, բանասեր, պատմաբան: Թարգմանել և հրատարակել է հայ պատմիչների երկերը: 1872-ից վարել է Պետերբուրգի գրաբնօժան ատյանի հայ հրատարակութունների գրաբնօժի պաշտոնը:

16. Էմին (Կարապետյան) Մկրտիչ Հովսեփի (1815–1890), եպ. բաղնասեր, պատմաբան, մանկավարժ, թարգմանիչ:

17. ԱՐԱՅԵՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ (1790-1866), հայ բանաստեղծ, բանասեր, լեզվաբան, ֆեոդական, փոխոտիա, թարգմանիչ:

18. «Գեղականութիւն գաղղիական», 1821 թ.:

19. Օգյուստոս Կարիբր (1838-1902), ֆրանսիացի հայագետ, արևելագետ:
Ուսումնասիրել է Մովսես Խորենացուն, նրան համարել 8-9-րդ դդ. եեղիմակ:

20. Նկատի ունի Օ. Կարիբերի «Մ. Խորենացույ մէկ նոր աղբիւրը» հոդվածը.
«Համդէս ամսօրեայ», 1892 թգաւոսս:

21. «Կորիւն վարդապետ եւ նորին Բարգմանութիւնք», Տփլիս - 1900. 520 էջ:
Սրբազրելի Է Գլուտ Բահանա Աղանյանը: